

В. В. Міщук,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

УДК 347.132

ДЕЛІКТ ЯК ПІДСТАВА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ ДЖЕРЕЛОМ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Досліджуються поняття та значення деліктної відповідальності, зокрема за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. Проаналізовані особливості цього виду відповідальності й охарактеризовано складну правову природу інституту відповідальності без вини.

Ключові слова: делікт, цивільно-правова відповідальність, джерело підвищеної небезпеки.

У цивілістичній літературі деліктне зобов'язання — це зобов'язання, за яким особа, що заподіяла шкоду особі або майну громадянина чи організації, зобов'язана цю шкоду відшкодувати [1, с. 9]. Підставою виникнення зобов'язання є вчинення делікту, тобто правопорушення, яке є порушенням майнових та інших прав потерпілого, чим такі зобов'язання і відрізняються від зобов'язань, які виникають з інших підстав, наприклад, договорів, сторони яких пов'язані домовленостями і несуть відповідальність в обсязі, визначеному договором.

Незважаючи на активне використання юридичною практикою відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, у дисертаційних й інших наукових дослідженнях вітчизняних вчених розглядалися лише окремі питання деліктної відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, зокрема деліктні зобов'язання (Д. В. Боброва), джерела підвищеної небезпеки (О. Л. Жуковська, Н. В. Терещенко), алеаторні та інші юридичні ризики (І. С. Тімуш, Р. А. Майданик, Н. І. Майданик, І. В. Волосенко), відшкодування ядерної шкоди (Г. І. Балюк, Ю. М. Крупка, С. В. Мікеров, А. І. Іойриш, В. Г. Терентьев, А. Б. Чопорняк).

Вагомий внесок у наукову розробку проблем юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема, зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством і захисту прав певних категорій осіб у зобов'язаннях, що виникають внаслідок заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки, здійснили такі знані вітчизняні вчені, як І. С. Канзафарова Т. С. Ківалова та С. Д. Гринько (Русу).

Загальнотеоретичні проблеми деліктної відповідальності, зокрема за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, розглядалися у наукових доробках Г. Л. Пендяги.

Інститут деліктного зобов'язання як різновид позадоговірних зобов'язань виник ще за часів римського права, коли цивільний делікт мав спільне походження з кримінальним деліктом. У стародавні часи відповідальність за деліктними зобов'язаннями існувала у вигляді приватної помсти (закон таліону), а згодом настав період приватних вимог, коли замість фізичної дії щодо винної особи потерпілий пред'являв їй вимоги про сплату грошової суми, розмір якої визначався залежно від становища учасників правовідносин та від обставин справи [2, с. 205–206].

Надалі розмір штрафних санкцій почав визначатися державною владою і цивільно-правове відшкодування відокремлюється від штрафу як кримінального покарання, проте протягом тривалого часу штрафні позови здебільшого виконували функцію покарання винної особи, оскільки спрямовувалися не на відшкодування потерпілому завданої шкоди, а на присудження відшкодування у подвійному і більше розмірі. У XVI ст. французькими юристами висунуто положення про те, що поряд із публічним позовом, який порушувався від імені короля і був спрямований на покарання винного, особа, яка зазнала шкоди, має право на цивільний позов. З цього часу деліктне зобов'язання набуло юридичних форм. Отже, основні положення римського права про делікти заклали основу теорії деліктних зобов'язань у сучасних правових системах не тільки континентальної (європейської) системи права, в основі якого є римське право, але й англо-саксонського права, джерелом якого здебільшого є судові прецеденти.

У цій статті робиться спроба дослідити поняття та значення деліктної відповідальності, зокрема за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, що є метою цієї публікації.

Так, у цивільному праві за підставами виникнення виділяють загальний (генеральний) делікт та спеціальний делікт.

Загальний делікт визначає загальні умови відповідальності за завдання позадоговірної шкоди і характеризується такими положеннями:

- 1) завдана шкода підлягає відшкодуванню у повному обсязі;
- 2) факт завдання шкоди незалежно від того, у сфері яких відносин (цивільних, трудових, природоохоронних тощо) вона була завдана, визнається протиправним, якщо той, хто заподіяв шкоду, не доведе, що був уповноважений на вчинення дій, якими була завдана шкода, або діяв у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності, тобто правомірно;
- 3) склад цивільного правопорушення, який є підставою деліктного зобов'язання, включає в себе шкоду, протиправну поведінку, причинний зв'язок і вину [1, с. 30].

Склад окремих цивільних правопорушень характеризується певними особливостями, які неповною мірою відповідають складу загального делікту, що дозволяє виділити їх у групу спеціальних деліктів. Главою 82 Цивільного кодексу України (ЦК України) передбачено такі види спеціальних деліктів:

- 1) завдання шкоди незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, правоохоронних органів чи органів місцевого самоврядування;
- 2) завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки;
- 3) завдання шкоди неповнолітніми та особами, визнаними недієздатними.

Разом з тим, у юридичній літературі розглядається класифікація окремих спеціальних деліктів за певними ознаками. Наприклад, цивільні правопорушення, які належать до такого спеціального делікту як завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, можна класифікувати за техніко-експлуатаційними характеристиками тих джерел, які визначають їх цільове призначення тощо.

Надалі з'ясуємо загальні питання, які стосуються деліктної відповідальності, яка за формою є покладенням на суб'єкта обов'язку зазнати негативні наслідки своєї безвідповідальності, що виявилася в протиправній дії [3, с. 13; 4, с. 182]. Відповідно до цього деліктна відповідальність визначається як обов'язок винного зазнавати наслідків вчиненого правопорушення (делікту), які виявляються у відшкодуванні завданої потерпілому шкоди [1, с. 49]. Підставою деліктної відповідальності є склад правопорушення, який включає такі елементи, як протиправність дії, шкода, причинний зв'язок між ними та вина. Питання складу правопорушення всебічно розглянуто в працях С. С. Алексеєва, М. С. Малєїна, Г. К. Матвєєва, В. Т. Смирнова, А. А. Собчака, О. Л. Жуковської та інших.

Необхідно зауважити, що певні аспекти складу правопорушення є дискусійними і не одержали однозначного вирішення. Зокрема існують різні погляди

на те, чи є склад правопорушення не тільки загальною, але й єдиною підставою деліктної відповідальності, а також які елементи цього складу необхідні для виникнення відповідальності.

Більшість авторів вважає, що склад правопорушення, який породжує цивільно-правову відповідальність при заподіюванні шкоди, може бути як повним, так і обмеженим. Останнє передбачає відсутність суб'єктивного елементу складу правопорушення — вини. За загальним правилом відповідальність настає, якщо встановлено вину особи, яка заподіяла шкоду. Разом з тим більшістю правових систем світу передбачено можливість відповідальності без вини, тобто об'єктивної (суворої) відповідальності. Питання про яку постає у випадках, пов'язаних з експлуатацією складного технологічного обладнання, якщо воно виходить з-під контролю власника і завдає шкоди третім особам.

Треба зазначити, що сучасна теорія об'єктивної відповідальності має свою досить давню передісторію і сягає часів римського права. Першоджерелом положень сучасного законодавства щодо об'єктивної відповідальності можна вважати положення римського права стосовно тварин, які належать особі і завдали шкоду іншій особі або її власності. Власник тварини, яка завдала шкоду, притягався до суворої відповідальності. Разом з тим його виною вважалася відсутність належного нагляду за твариною і власник тварини, яка заподіяла шкоду, був зобов'язаний її відшкодувати чи видати тварину [2, с. 212]. Зазначені положення згодом були трансформовані у норми права багатьох країн, які передбачали об'єктивну відповідальність у разі завдання шкоди неживими об'єктами, що перебували у віданні певних осіб.

Особливого значення концепція об'єктивної відповідальності набула з настанням промислової революції в кінці XVIII — на початку XIX століть, коли почали застосовуватися машини й промислові процеси, які були недостатньо керованими і становили певну загрозу для обслуговуючого персоналу і населення. Індустріалізація збільшила ризики, на які наражається людина, тому що, поставивши собі на службу сили природи, людина не виключила можливості їх неконтрольованої дії. Переважно технократичний розвиток людської цивілізації, на відміну від духовного, є, на думку багатьох учених, хибним, і людина мало просунулася у пізнанні самої себе, втрачаючи здатність передбачати наслідки своїх вчинків. Технократизм породив глобальну проблему безпеки, яка включає секторальні проблеми воєнної, екологічної, ядерної безпеки тощо. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є юридичне забезпечення права людини на безпечні умови життя (наприклад, ст. 50 Конституції України передбачено право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди). Зазначене право є загальним джерелом зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди.

Збільшення ризиків призвело до появи об'єктивної відповідальності, що має певне підґрунтя. Якщо для покладання цивільної відповідальності вимагати встановлення винної особи і тільки на неї покласти обов'язок відшкодування, тоді потерпілі (через обмежені фінансові можливості винної особи) більшою мірою були б позбавлені можливості одержати відшкодування [5, с. 325].

Розвиток науки і техніки призвів до утворення галузей економіки, де принцип об'єктивної відповідальності став головним, що дало привід правникам висунути тезу про те, що принцип вини витісняється поняттям ризику, за яким увесь ризик за потенційну шкоду має взяти на себе особа, яка займається небезпечною діяльністю, навіть якщо шкода буде завдана без вини [6, с. 6].

Необхідність знайти інші підстави відповідальності, крім вини, примусила змінити зміст деяких норм цивільного законодавства, які стосуються деліктної відповідальності. Так, суттєвих змін зазнала ст. 1384 та наступні статті Цивільного кодексу Франції 1804 року, які вказують на відповідальність особи за шкоду, завдану діями осіб, за яких вона повинна відповідати, або речами, які перебувають під її

наглядом. Це формулювання спершу означало встановлення санкцій за передбачувану вину, проте внаслідок змін воно дало можливість покласти відповідальність за шкоду без встановлення вини особи, яка прийняла на себе ризик наслідків діяльності підлеглих осіб і безпеки, створюваних речами, якими ця особа користується.

Принцип об'єктивної відповідальності одержав широке застосування і в англо-американському деліктному праві. В англійському деліктному праві встановлені такі основні випадки безвинної відповідальності (*strict liability*):

1) правило прецеденту *Rylands v. Fletcher* (відповідальність за витікання із землі власника яких-небудь предметів, здатних спричинити шкоду) і відповідальність за вогонь;

2) відповідальність власників диких тварин і худоби;

3) відповідальність власників небезпечної рухомості і будівель.

У США загальноприйнятими випадками безвинної відповідальності є:

1) відповідальність за небезпечні речі та діяльність і відповідальність за вогонь;

2) відповідальність за шкоду, завдану тваринами [7, с. 87].

Ідея презумпції вини, складаючи основу концепції об'єктивної відповідальності, знайшла відбиток у цивільному законодавстві більшості країн світу. У деяких країнах Європи принцип безвинної відповідальності застосовується у випадках завдання шкоди, яка виникла внаслідок інцидентів на повітряному і залізничному транспорті, в процесі експлуатації нафтопроводів (Данія), здійснення небезпечної діяльності взагалі (Італія, Португалія), роботи з небезпечними речовинами (Нідерланди) тощо.

В Україні правовий інститут відповідальності без вини застосовується у випадках завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ДПН). У ст. 1187 ЦК України дається визначення ДПН, під яким розуміється “діяльність, пов’язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб”.

У цьому аспекті необхідно виокремити постанову Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 1 березня 2013 р. № 4 [8]. Разом з тим юридична характеристика правильного й однакового застосування судами законодавства, що регулює відносини з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, не є метою цієї статті, й, можливо, буде в подальшому вивчена та проаналізована в юридичній практиці.

Важливо зазначити, що аналіз теорії об'єктивної відповідальності свідчить про те, що вона еволюціонує в напрямку все більшого гарантування захисту інтересів потерпілих. Домінуючою стає ідея справедливості, мета покарання винної особи замінюється метою відновлення майнового стану потерпілих. При цьому вже не має значення, хто винний, а отже, хто буде нести відповідальність. Головне питання — хто має відшкодувати шкоду. Отже, принцип персональної відповідальності відступає на другий план, і його місце займає принцип обов'язку відшкодувати шкоду. При цьому цей обов'язок переноситься із правопорушника на страховика і державу. На місце індивідуальної відповідальності постає колективна гарантія, що спирається на суспільну солідарність [9, с. 397].

Складна правова природа інституту відповідальності без вини обумовлює неоднозначне розуміння й трактування сутності цього правового явища. Дискусійним, зокрема, залишається питання щодо правомірності віднесення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, до відповідальності. Поширеною є думка про те, що зобов'язання відшкодувати шкоду, завдану ДПН, є окремим випадком відповідальності. Найбільш послідовно ця позиція викладена у працях К. К. Яічкова, який стверджує, що самостійне “правоустановче значення” мають окремі елементи складу правопорушення, а не їх нероз'єднана єдність. На

його думку, елементи об'єктивної сторони складу правопорушення є необхідними умовами виникнення відповідальності, а вина — перемінною [10, с. 53]. Виходячи з цього, обґрунтовується можливість існування двох рівнозначних складів делікту, один з яких передбачає відповідальність за винне завдання шкоди без використання ДПН, інший — за завдання шкоди під час використання ДПН незалежно від вини у її завданні.

Аналогічних поглядів дотримуються також В. А. Тархов [11, с. 34, 57] і В. А. Рахмілович [12]. Близькими до цієї позиції є й інші концепції, які ґрунтуються на визнанні достатності для настання відповідальності без вини факту вчинення протиправних дій [1, с. 57], або такі, згідно з якими суб'єктивною підставою відповідальності вважається не тільки вина, але й інші стани особистості, пов'язані з варіантністю її поведінки (наприклад, суб'єктивний ризик) [13; 14, с. 178].

Вказані погляди і концепції характеризуються однією загальною рисою — запереченням самостійної цінності єдності складу правопорушення, фактичне невизнання існування єдиного фіксатора необхідних і достатніх передумов відповідальності, які визначають її особливу якість, самостійну сутність, відмінність від інших правових явищ [3, с. 27].

Отже, якщо з конструкції складу правопорушення вилучити вину, тоді руйнується будівля відповідальності, і треба вести мову про інше правове явище, яке має іншу правову природу. Можна погодитися з позицією вчених, які проводять чітку межу між відповідальністю й обов'язком відшкодувати шкоду незалежно від вини, розглядаючи їх як окремі правові інститути [15; 16; 17].

Обов'язок відшкодувати шкоду, що настає в порядку ст. 1187 ЦК України, не є відповідальністю, оскільки вона не має зв'язку із суб'єктивним елементом складу правопорушення (вина виключена), відсутність якого руйнує єдність складу правопорушення як єдиної засади відповідальності. Суб'єкт зобов'язання відшкодувати шкоду діє в умовах відсутності свободи вибору варіантів поведінки (тобто відсутності свободи волі), внаслідок чого виникнення зв'язку між державою і суб'єктом права, побудованого за способом відповідальності, неможливе. Сутність обов'язку відшкодувати випадково завдану шкоду відрізняється від сутності відповідальності і полягає в однобічному владному вольовому впливі держави на заподіявача шкоди з метою усунення негативних майнових наслідків його поведінки. Правовий вплив держави на особу, яка випадково заподіяла шкоду, не містить у собі моменту осуду правопорушника і не характеризується наявністю вимоги, зверненої до суб'єкта, змінити його установку щодо порушеної заборони не завдавати шкоди [3, с. 46].

До речі, в англійській мові відмінність між цими правовими явищами знайшла відповідне термінологічне закріплення. Загальному поняттю юридичної відповідальності відповідає термін “*responsibility*”, щодо зобов'язання із завдання шкоди застосовується термін “*liability*”.

Список використаних джерел

1. Смирнов, В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве [Текст] / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. — Л. : ЛГУ, 1983. — 145 с.
2. Підпригора, О. А. Основи римського приватного права [Текст] / О. А. Підпригора. — К. : Вентури, 1997. — 336 с.
3. Жуковская, О. Л. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности: некоторые аспекты проблемы [Текст] / О. Л. Жуковская. — К. : Либідь, 1994. — 200 с.
4. Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : [в 2 т.] / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит. 1981. — Том 1. — 361 с.
5. Саватье, Р. Теория обязательств [Текст] / Р. Саватье. — М. : Прогресс, 1972. — 440 с.
6. Афанасьева, Л. А. Ядерное страхование в капиталистических странах (сравнительно-правовое исследование) [Текст] / Л. А. Афанасьева. — М. : Наука, 1989. — 108 с.

7. *Матвеев, Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности [Текст] / Г. К. Матвеев. — М. : Юрид. лит., 1970. — 310 с.
8. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 4 [Електронний ресурс] Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних та кримінальних справ. — URL : http://sc.gov.ua/ua/postanovi_za_2013_rik.html
9. *de la Морандьер, Ж. Л.* Гражданское право Франции [Текст] / Л. Жюллиоде ла Морандьер [в 3 т.] / пер. с франц. Е. А. Флейшиц. — М. : Иностранная литература, 1960. — Том 2. — 728 с.
10. *Яичков, К. К.* Права, возникшие в связи с потерей здоровья [Текст] / К. К. Яичков. — М. : Наука, 1964. — 167 с.
11. *Тархов, В. А.* Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / В. А. Тархов. — Саратов : СГУ, 1973. — 231 с.
12. *Рахмилович, В. А.* О противоправности как основании гражданской ответственности [Текст] / В. А. Рахмилович // Советское государство и право. — 1964. — № 3. — С. 53–62.
13. *Ойгензихт, В. А.* Категория “риска” в советском гражданском праве [Текст] / В. А. Ойгензихт // Известия высших учебных заведений. Правоведение. — 1971. — № 5. — С. 67–71.
14. *Братусь, С. Н.* Юридическая ответственность и законность [Текст] / С. Н. Братусь. — М. : Юридическая литература, 1976. — 215 с.
15. *Базылев, Б. Т.* Об институте юридической ответственности [Текст] / Б. Т. Базылев // Советское государство и право. — 1975. — № 1. — С. 110–115.
16. *Басин, Ю. Г.* Защита субъективных гражданских прав [Текст] / Ю. Г. Басин, А. Г. Диденко // Сборник научных трудов Казахского университета. — Алма-Ата : Изд-во Казах. ун-та, 1971. — Вып. 1. — С. 3–11.
17. *Красавчиков, О. А.* Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве [Текст] / О. А. Красавчиков // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. — Свердловск : Свердловск. юрид. ин-т, 1973. — С. 5–16.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права
Київської державної академії водного транспорту
імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного
(протокол № 8 від 18 березня 2013 року)*

Надійшла до редакції 10.04.2013

Мишчук В. В. Деликт как основание гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный источником повышенной опасности

Исследуются понятие и значение деликтной ответственности, в частности за вред, причиненный источником повышенной опасности. Проанализированы особенности данного вида ответственности и охарактеризована сложная правовая природа института ответственности без вины.

Ключевые слова: деликт, гражданско-правовая ответственность, источник повышенной опасности.

Mishchuk, V. V. Delict as a Basis of Civil Liability for Damage Caused by a Source of Increased Danger

The article explores the concept and value of tort liability for damage caused by a source of danger in particular. The features of this kind of responsibility are analyzed and a complex legal nature of the institute of no-fault liability is characterized.

Keywords: delict, civil liability, the source of increased danger.